

Korte historie van de kleipijp

B. van Diemen

Ringdijk tweede bedijking nr. 12, 3641 PH Mijdrecht

Als je bij aardig weer een wandelingetje maakt door landelijk Breukelen, dan zie je in weilanden, langs gebaggerde sloten en op bouwterreinen scherven liggen. Ik bedoel dan niet stukken beton of ander 20ste-eeuws puin, maar stukjes porselein, fragmenten van wandtegeltjes en niet te vergeten stukjes steel en ketels van oude kleipijpen.

Men kan zich afvragen hoe die stukjes daar komen. Het afgraven van het veen, dat in gedroogde vorm dienst deed als brandstof voor de steden en haar bedrijven, heeft er hoofdzakelijk voor gezorgd dat deze vondsten gedaan kunnen worden. De turfschuiten gingen vol met turf naar de steden en kwamen terug met stadsafval. Lange tijd stelden de overheden de voorwaarde dat agrarisch land, waaruit één of twee lagen turf waren gestoken, met behulp van ander materiaal weer op de oorspronkelijke hoogte moest worden teruggebracht. Er mocht geen land verloren gaan. Daartoe werd het stadsvuil vermengd met de tijdelijk terzijde geschoven oude teellaag van de akker en met modder uit sloten en rivieren. Het resultaat was zelfs een vruchtbaarder grond dan het oorspronkelijke veenmosveen. Ook op kleigronden werd overigens wel stadsvuil gedeponerd; daar diende het puur als stikstofrijke mest voor de landerijen.

In dit stadsafval kwamen onbedoeld ook vele voorwerpen, zoals muntjes, speelgoed en bestek terecht. Musketkogels, scherven, lakenloodjes en pijpenkoppen en -stelen vinden we eveneens in dit afval.

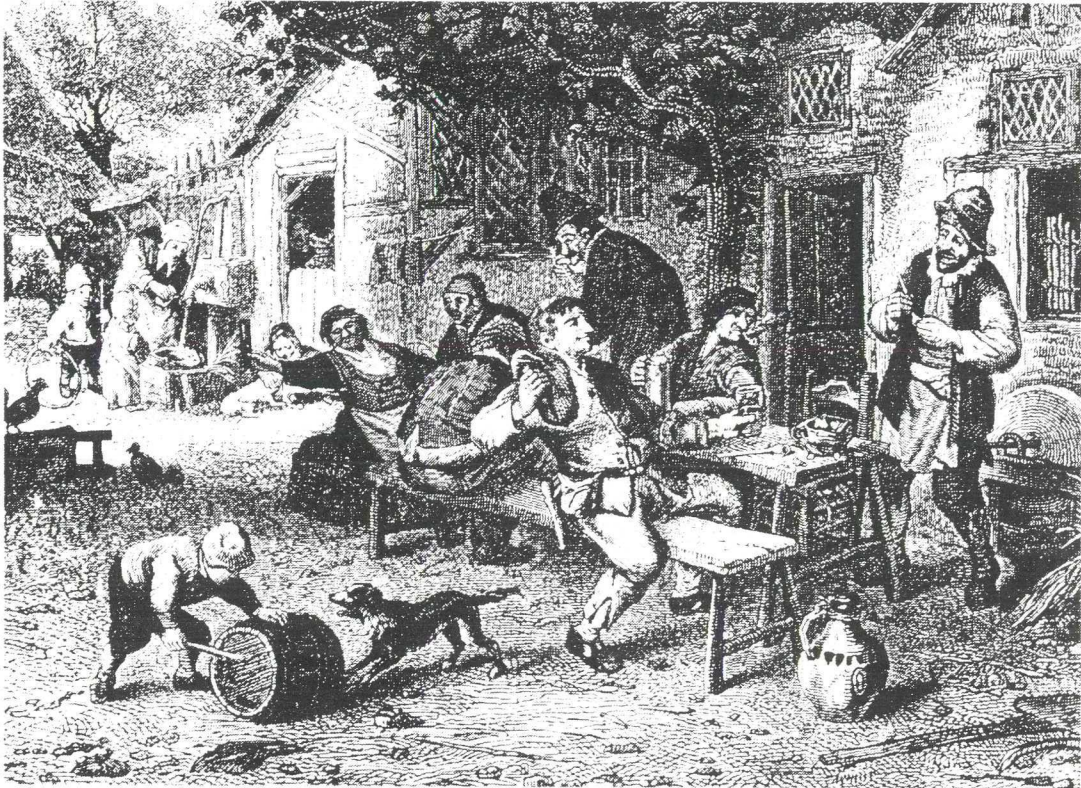
Onlangs is er van een perceel ten oosten van het Zandpad in Breukelen een verzameling pijpenkoppen bij elkaar geraapt. De meeste pijpen zijn naar verhouding niet zo heel erg oud. Verscheidene tientallen hebben een teken (letters, cijfers en/of figuurtje) op de ketel. Hierover straks meer.

Begin van drie eeuwen Nederlandse kleipijpenmakerij

In de 16de eeuw werd de tabaksplant, afkomstig uit de Nieuwe Wereld, in Europa geïntroduceerd. Het roken van tabak verspreidde zich vanuit Noordwest-Europa over het continent. Nederland speelde daarbij een cruciale rol, met name door de productie van pijpen. Dat valt af te leiden uit de ontelbare rokersschilderijen die de Hollandse Gouden Eeuw heeft voortgebracht, maar meer nog uit de pijpen zelf. Nederlandse pijpen worden overal ter wereld gevonden. Miljoenen pijpfragmenten zitten nog altijd in de drassige bodem van West-Nederland.

Onder andere uit archiefonderzoek is met zekerheid bekend geworden, dat in een dertigtal steden, waarvan Amsterdam, Gouda, Utrecht, Gorinchem, Schoonhoven en Leiden de bekendste zijn, pijpenindustrieën tot ontwikkeling zijn gekomen. Het pijpenambacht is door Engelsen in de Nederlanden geïntroduceerd. De Engelse pijpenmakers waren om politieke en economische redenen uit Engeland vertrokken. Het Tudorroosmerk was hun meest geliefde symbool. Dat herinnerde hen aan het welvarende Engeland van voor de dood van koningin Elizabeth I in 1603. Het bestaat uit een aantal stippen in een bloempatroon, vaak voorzien van een kroon. We mogen aannemen, dat de gekroonde roos het oudste merk is dat door de pijpenmakers in de hiel van de kleipijp is gezet. Van de hierboven genoemde steden verwierf Gouda reeds in de 17de eeuw de leidende positie in de Nederlandse pijpennijverheid. Het was de kwaliteit van het product die de naam van Gouda als pijpenstad vestigde.

Omstreeks 1610 streken ook in Utrecht Engelse pijpenmakers neer. Verscheidenen trouwden met Nederlandse vrouwen, die spoedig ook in de

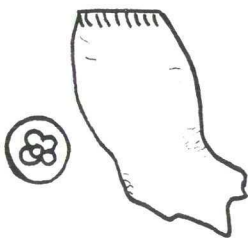

Afb 1. Een "tabagie", een 17de-eeuwse herberg, waar behalve eten en drinken ook pijpen en tabak verkrijgbaar waren.

pijpenproductie een belangrijke rol vervulden. Later begonnen Nederlandse pijpenmakersknechten - na het vak van hun Engelse leermeesters te hebben geleerd - eigen bedrijfjes, die tot in het midden van de 18de eeuw een redelijk bestaan leidden.

Merken en decoraties

De groei van de pijpennijverheid in de jaren dertig van de 17de eeuw veroorzaakte een grote uitbreiding van het merkenbestand. In deze beginperiode waren twee soorten merken in gebruik: figuurmerken en lettermerken. Door het nog steeds toenemende aantal makers ontstond er al snel een gebrek aan onderscheidingsmogelijkheden; daarom plaatste men ook cijfers op de hiel van de pijp. Naast de ongemerkte pijpen (overigens was volgens het reglement van het gilde het plaatsen van een merk verplicht) werden er ook fraai gedecoreerde pijpen gefabriceerd. De versieringen kunnen bestaan uit een complete radering rond de koprand, uit afbeeldingen van planten, dieren of mensen, of uit een zogeheten "geknepen" steel.

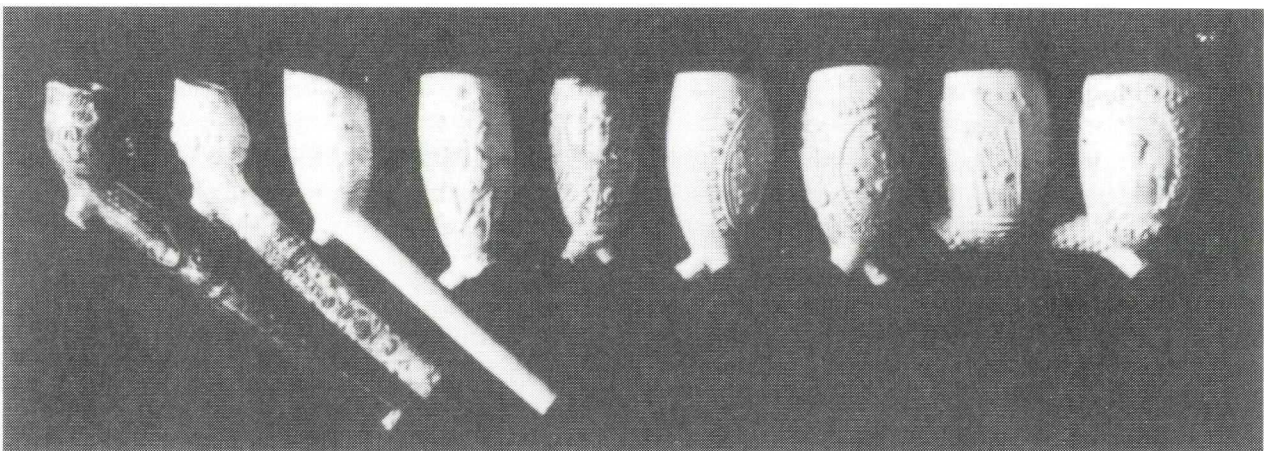
Afb. 2. Pijpenkop met radering om de bovenrand en een eenvoudig Tudorroosje op de hiel (tekening van de schrijver).

In dat laatste geval kneep de pijpenmaker met duim en wijsvinger de klei van de pijpensteel in; bij elke volgende kneep werd de pijp een kwartslag gedraaid. Hoewel men geneigd is de versierde pijp als een hogere kwaliteit te zien, is dit niet het geval. De decoratie werd alleen toegepast op pijpen van een goedkoop maaksel. De betere pijpen werden met een polijststeen behandeld en behoorden door hun fraai glanzende uiterlijk tot de hogere kwaliteiten. Bij een reliëfversiering of een geknepen steel is de polijstbehandeling uiteraard niet mogelijk.

Felle concurrentie en merkvervalsing bewogen de Goudse pijpenmakers ertoe een verzoekschrift tot oprichting van een gilde in te dienen. In 1660 besloot men eindelijk tot oprichting van een pijpenmakersgilde. Door de overliden en dekens van het gilde werd over de merken gewaakt. Zij waakten niet alleen voor imitatie van merken van gildebreeders, maar probeerden ook de merknazetting in andere steden tegen te gaan. Dit was niet eenvoudig. Het gilde was een stedelijke aangelegenheid en kon moeilijk zijn rechten buiten de eigen stad laten gelden. De merkvervalers waren bovendien moeilijk te lokaliseren, daar de pijpenmakers in andere steden niet in een corporatie verenigd waren. Slechts de steden Leiden en Gorinchem maakten hierop een uitzondering.

In 1662 verzochten de Utrechtse pijpenmakers de vroedschap met succes om de verkoop van pijpen langs de huizen tegen te gaan. In 1741 dienden de Utrechtse pijpenmakersbazen een rekwest in om een belasting te gaan heffen op korte pijpen die van buiten de provincie werden ingevoerd. Het werd afgewezen, maar in 1752 opnieuw ingediend toen aangetoond kon worden dat de Utrechtse pijpenmakers veel schade ondervonden door een invoerbelasting op hun pijpen in de provincie Holland. Ditmaal gaven de Staten van Utrecht hieraan gevolg.

De Goudse pijpennijverheid beleefde in de eerste helft van de 18de eeuw haar grootste bloei. Tussen 1690 en 1740 werd een groot aantal figuurmerken in gebruik genomen, die duidelijk uiteenlopend van aard zijn. Van deze beeld- of figuurmerken wordt wel beweerd dat zij gebruikt werden door rokers die een zekere binding met het merk hadden. Pijpen met een vizel zouden door de apotheker gerookt worden, het Moriaanshoofd zou het geliefde merk van de tabaksverkoper zijn geweest. Enkele andere voorbeelden: de kuipersdissel voor de kuiper, de troffel voor de metselaar, het ABC voor de

Afb. 3. Een reeks pijpenkoppen van omstreeks 1635 tot omstreeks 1865. Let op het groter worden van de kop. (Uit: W. Krommenhoek en A. Vrij, ongedateerde publicatie. Kleipijpen, drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's. Eigen uitgave van de schrijvers, 335 blz., daarin blz. 10.)

schoolmeester en het melkmeisje voor de boer. Dit gegeven zou wellicht kunnen verklaren waarom er van bepaalde figuren meerdere exemplaren zijn gevonden. Er bestaat dan namelijk de mogelijkheid dat de pijpen afkomstig zijn van een rokerscafé met een vaste klantenkring of van een beperkt aantal huishoudens.

In deze tijd van de pijpenmakerij was het zetten van meer dan één merk verboden. In 1778 werd het toegestaan dat meerdere merken door een baas gezet werden en in 1798, na de komst van de Fransen, werden de gilden met hun beperkende bepalingen opgeheven. De Raad der Gemeente voerde toen de administratie, tot in 1814, een jaar na het vertrek van de Fransen, koning Willem I "Een Reglement op de Pijpenfabrieken en den Pijpenhandel binnen de stad Gouda" bekrachtigde. Hiermee herleefden de oude merkbepalingen: de pijpenmaker kreeg zijn merk door koop, erfenis of huur. Hij kon een merk uitkiezen uit de lijst van vacante merken van het voormalig gilde, of het bestuur van de pijpenfabrieken zorgde eventueel voor nieuwe merken. De pijpenmaker kwam niet meer zelf met een nieuw merk. Per pijpenmaker zijn nog steeds niet meer dan twee merken toegestaan.

Archeologische betekenis van pijpenkoppen

De meeste kleipijpen werden maar korte tijd gebruikt. Het broze voorwerp ging snel kapot. De "stenen" pijp was hét wegwerpartikel uit de 17de tot 19de eeuw. Aan de hand van uiteenlopende kenmerken (de grootte en de vorm, vaak in combinatie met versieringen en een merkteken) zijn veel pijpenkoppen te dateren en daarmee ook materiaal dat samen met die pijpen wordt gevonden.

De kleinste pijpen zijn de oudste, uitzonderingen daargelaten. In de loop van de 17de eeuw kregen de pijpenkoppen een grotere inhoud, wat samenhang met het goedkoper worden van de ingevoerde Virginiatabak. Vanwege de zwaardere kop moest ook de steel zwaarder worden gemaakt. De pijpenkoppen uit het eerste kwart van de 18de eeuw hebben, omdat de kopopening groter geworden is, voor het eerst enigszins een trechtervorm met de grootste breedte bij de koprand.

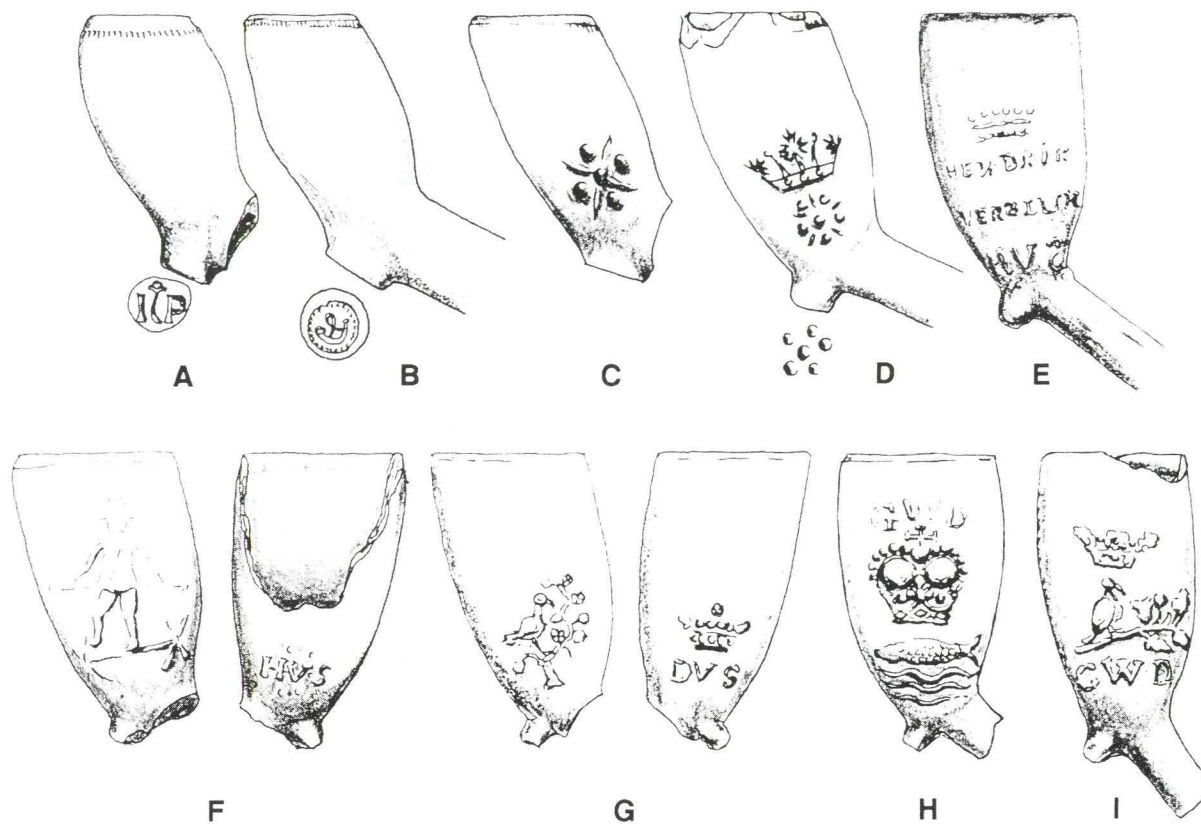
Van groot belang zijn de merken en versieringen. In Gouda bleven bepaalde merktekens eeuwenlang in gebruik, maar in kleinere pijpenmakerscentra, zoals Utrecht, hadden diverse fabrikanten een persoonlijk merkteken. Als het mogelijk is uit de archieven en de literatuur de periode waarin een pijpenmaker in zijn vak actief was te achterhalen, maakt zijn merk datering van een gevonden pijpenkop mogelijk. Hetzelfde is het geval als een fabrikant zijn naam of initialen aan het merk toevoegde.

In de aan de HKB geschonken Zandpadcollectie zijn veel pijpenkoppen aanwezig (van zowel Goudse als Utrechtse pijpen) uit het eind van de 17de eeuw en de eerste helft van de 18de eeuw. Goudse pijpen werden zeer wijdverbreid gebruikt. De samenstelling van de collectie maakt heel duidelijk dat het stadsvuil waarmee de pijpenresten naar Breukelen kwamen uit Utrecht afkomstig was en niet uit bijvoorbeeld Amsterdam.

Verval van de pijpenmakerij

Door de politieke veranderingen en economische achteruitgang zagen de Goudse en Utrechtse pijpenmakers de welstand in hun branche in de tweede helft van de 18de eeuw afnemen. In de 19de eeuw verslechterde deze toestand opnieuw door de introductie van de sigaar. Bovendien paste de lange kleipijp minder goed in het versnelde levenstempo van de eeuw der Industriële Revolutie.

De Nederlandse pijpennijverheid verloor haar internationale positie ten dele ook door eigen schuld. De starre Goudse pijpenmaker, die vernieuwingen uit de weg ging, bleef zijn 18de-eeuwse assortiment aan pijpen produceren. Pas na 1850 ontstond er een opleving in de Goudse pijpenmakerijen.

Afb. 4. Enkele voorbeelden van Utrechtse pijpenkoppen. (A) Vroeg 17de-eeuwse pijpenkop van een onbekende Utrechtse pijpenmaker met de initialen IP; de letters zijn gescheiden door een boompje of plantje, waarin men in Engeland (waar dit type merk ook veel voorkwam) een tabaksplant zag. (B) De posthoorn is een veel voorkomend hielmerk op Utrechtse pijpen van 1640 tot ongeveer 1670. (C) Kop uit de tweede helft van de 17de eeuw met een roosachtige decoratie in reliëf. (D) Pijpenkop uit circa 1700 met een gestileerde roos en een bijzonder stijlvolle kroon. (E) Pijp met de volledige naam van de maker: Hendrik Versluis, midden 18de eeuw. (F) Pijp van dezelfde maker, met alleen diens initialen en op de andere zijde het merk "de koorddanser". (G) Pijp uit dezelfde tijd, met de initialen DVS van Dirk Versluis en als bijmerk "de vogel in de boom". (H) Pijp met "het gekroonde visje" van Gerrit van Westdijk; de laatste drie letters van zijn initialen GVWD zijn verweven tot een monogram. (I) Nog een pijp van GVWD, tijdgenoot van DVS, met een fraaie, gekroonde variant van het bekende Utrechtse merk "de vogel in de boom". (Uit: P.K. Smiesing en J.P. Brinkerink, 1988. *Onder de Rook van Utrecht*. De Walburg Pers, Zutphen, blz. 96, 112, 124, 128, 130 en 132.)

Toen maakte het kleinschalige bedrijf plaats voor een fabrieksmatige werkwijze. De pijpen waarmee toen het modellenassortiment werd uitgebreid hadden een korte steel en waren kleurrijker. In 1885 ondertekenden 54 fabrikanten de reglementen van een nieuw opgerichte vereniging van pijpenfabrikanten. De daarop volgende decennia nam het aantal pijpenfabrikanten steeds meer af. Tenslotte volgde in 1911 de ontbinding van de zieltogende vereniging van pijpenfabrikanten. Toch bedroeg de productie van Goudse pijpen in 1908 nog 12.500.000 exemplaren, waarvan 60% voor export bestemd was.